

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 56 (4)/2020, s. 89–110

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2020.062>

WIESŁAW BOLESŁAW ŁACH*

Plany rozbudowy fortyfikacyjnej w ramach Frontu Mazowieckiego wobec zagrożenia niemieckiego z Prus Wschodnich w 1919 r.

Plans for the expansion of the Masovian Front fortification against the German threat from East Prussia in 1919

Streszczenie: W nomenklaturze wojskowej obszar północnego Mazowsza był określanym jako teatr mazowiecki. Pojęcie to wprowadzono po pierwszej wojnie światowej przez Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego. Po zakończeniu wojny w 1919 r. istniały obawy związane z planami niemieckiego uderzenia na Polskę. W takiej sytuacji polskie dowództwo zdecydowało o stworzeniu frontu przeciwniemieckiego zwróconego na północ i zachód, którym był Front Mazowiecki. Jego zadaniem była rozbudowa umocnień połowych. W wyniku tych działań niemieckie i rosyjskie fortyfikacje usytuowane na Narwi dostosowywano do nowych okoliczności. Ich zadaniem miała być szczególnie obrona głów-

* Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, ul. Michała Oczapowskiego 2, 10-719 Olsztyn, wieslaw_lach@tlen.pl, ORCID: 0000-0002-1201-2776.

nych szlaków komunikacyjnych, w tym mostów na Narwi w Wiźnie, Łomży, Ostrołęce i Różanie. Stosując metodę analizy tekstu źródłowego, wskazano, że ostatecznie do ataku niemieckiego nie doszło, a wstępnie przygotowane umocnienia fortyfikacyjne na północnym Mazowszu wykorzystano w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Przyczyniły się one do skutecznego zahamowania działań Armii Czerwonej i lepszego przygotowania charakteryzowanego obszaru do obrony. Celem artykułu jest przedstawienie planów rozbudowy fortyfikacyjnej Frontu Mazowieckiego wobec zagrożenia niemieckiego z Prus Wschodnich w 1919 r. Podstawę do napisania artykułu stanowiły materiały źródłowe, które znajdują się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie.

Abstract: In the military nomenclature, the area of northern Mazovia was referred to as Mazovian theater. This concept was introduced after the First World War by the Supreme Command of the Polish Army. After the end of the First World War in 1919, there were fears related to the plans of the German attack on Poland. In this situation, the Polish command decided to create an anti-German front turned to the north and west, which was the Masovian Front. The task of this front was the extension of field fortifications. As a result of these actions, German and Russian fortifications located on the Narew were adapted to the new situation. Their task was to defend the main transport routes, especially the bridges on the Narew River in Wizna, Łomża, Ostrołęka and Różanie. Using the method of source text analysis, it was pointed out that the German attack did not finally take place, and the pre-prepared fortifications in northern Mazovia were used in the Polish-Bolshevik war in 1920. They have contributed to effective suppression of the Red Army and better preparation of the area to be defended. The aim of the article is to present plans for the expansion of the Masovian Front against the German threat from East Prussia in 1919. The basis for writing the article were source materials that are in the Central Military Archive in Warsaw.

Słowa kluczowe: Wojsko Polskie, Front Mazowiecki, Prusy Wschodnie, fortyfikacje, zagrożenie niemieckie

Keywords: Polish Army, Masovian Front, East Prussia, fortifications, German threat

Przez pojęcie północnego Mazowsza po pierwszej wojnie światowej Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego rozumiało obszar położony na północ od linii kolejowej Białystok–Warszawa, Warszawa–Łowicz i Włocławek–Toruń. Jego teren od strony wschodniej wyznaczała granica powiatu białostockiego i bielskiego oraz Kanał Augustowski, od zachodu Drwęca, od północy zaś granica z Prusami Wschodnimi. Obszar ten tworzy

specyficzny system przeszkód terenowych o charakterze nizinnym, toteż na przestrzeni dziejów wielokrotnie rozgrywały się na nim działania bojowe¹.

W nomenklaturze wojskowej w okresie II Rzeczypospolitej był nazywany teatrem mazowieckim. Pojęcie to wprowadzono przez Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego, gdyż dla celów wojskowych łatwiej było jednym słowem określić teren, który w tamtym czasie ze względu na realne niebezpieczeństwo ze strony niemieckiej należało charakteryzować jako całość².

Jednym z ważniejszych naturalnych odcinków z punktu widzenia obronności kraju zdaniem ówczesnych władz wojskowych była linia rzeki Narwi ze względu na położenie geograficzne Prus Wschodnich i wynikające z tego zagrożenie militarne. Narew w polskich planach wojennych miała odgrywać rolę ważnej rubieży operacyjnej i gwarantować oparcie wojsk na przeszkodzie naturalnej, do której dostęp był utrudniony licznymi dopływami oraz rozbudowanym systemem stałych umocnień fortyfikacyjnych przed pierwszą wojną światową i w jej trakcie³.

Dolina dolnej Narwi stanowiła naturalną barierę wodną Niziny Północnego Mazowsza. Konfiguracja brzegów Narwi i Biebrzy pokrywała się w dużym stopniu z warunkami panującymi na obszarze teatru mazowieckiego, tworząc przedpole głównej linii broniącej ziem polskich z kierunku północnego i północno-zachodniego. Wysoczyzna ta stanowiła zawsze wygodną bramę wypadową w kierunku Prus Wschodnich i odwrotnie. Przy czym kluczowe znaczenie miała przeprawa przez Wiznę, gdyż po jej sforsowaniu wychodziło się na tyły pozycji obronnych w Łomży, Nowogrodzie, Ostrołęce i Różanie⁴.

¹ Naczelne Dowództwo, Oddział III, Opis terenu Mazowieckiego, wstęp, Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), ND WP, Oddz. I, I. 301.7.4; L. B. Dorochowicz, *Rola Narwi i Biebrzy w działaniach i planach wojennych XIX i XX wieku*, Suwałki 1994, s. 16; Z. Parucki, *Zarys geografii wojennej*, Warszawa 1967, s. 62.

² Z. Parucki, op. cit., s. 62.

³ L. Marczewski, *Przyszłość twierdz na podstawie doświadczeń wojny europejskiej*, „Belona” 1919, z. 7, s. 552; A. Aksamitowski, *Militarna rola Narwi w kampaniach wojennych XX wieku*, Warszawa 2006, s. 204–205.

⁴ L. B. Dorochowicz, op. cit., s. 27; P. Dymek, *Samodzielna Grupa Operacyjna Narew 1939 w polskiej historiografii wojskowej*, Poznań 1999, s. 15; T. Jurga, W Karboński, *Armia „Modlin” 1939*, Warszawa 1987, s. 13–14.

Teatr mazowiecki odgrywał ważną rolę w rosyjskich i niemieckich planach operacyjnych. Nabierał więc szczególnego znaczenia jako naturalna przeszkoda służąca Rosjanom do stworzenia strefy obronnej, za którą można było skoncentrować wojska do ataku na Prusy Wschodnie. Obok twierdzy w Osowcu i Łomży wybudowano na Narwi przyczółki mostowe w Ostrołęce, Różanie czy Pułtusku. Dla zakwaterowania wojska postawiono dwa wielkie obozy w Zambrowie i Ostrowi Mazowieckiej, nie licząc koszar w Pułtusku, Różanie, Ostrołęce czy Łomży⁵.

Rok 1918 przyniósł rozstrzygnięcia na europejskich teatrach działań trwającej od sierpnia 1914 r. Wielkiej Wojny. Zawarty z Niemcami rozejm 11 listopada 1918 r. przewidywał wycofanie oddziałów niemieckich z okupowanych terenów Francji, Belgii, Luksemburga oraz z Alzacji i Lotaryngii, ale nie zakładał wycofania z obszarów wschodnich⁶. W tej sytuacji wraz z odzyskaniem niepodległości przez Polskę przejęte pozostałości rosyjskich fortyfikacji stały się bardzo przydatne. W dawnych koszarach porosyjskich zorganizowano stałe garnizony oraz składy i magazyny, część urzędzeń fortyfikacyjnych Łomży, Modlina, Osowca, Różana, Zegrza czy Pułtuska wykorzystano natomiast w 1919 r. do stworzenia Frontu Mazowieckiego wobec zagrożenia niemieckiego z Prus Wschodnich.

Jesienią 1918 r. obszar Niemiec – choć istniała możliwość – nie był okupowany przez wojska ententy (oprócz terenów określonych w porozumieniu o zawieszeniu broni). Tę sytuację próbowały wykorzystać kręgi społeczeństwa niemieckiego, które nie godziły się z militarną klęską. Wśród rodzących się koncepcji ważne miejsce zajmowała idea aktywnego działania na wschodzie. Zmianę przyniosło formowanie ochotniczych Freikorpsów, których początki sięgają rozkazu Paula von Hindenburga z 24 listopada 1918 r. W rozkazie nakazywano sztabom jednostek liniowych wspierać akcje dążące do utworzenia oddziałów ochotniczych gotowych do podjęcia kroków na wschodnich granicach Niemiec⁷.

⁵ W. B. Łach, *Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918–1926*, Olsztyn 2010, s. 140–141.

⁶ R. Kempa, *Od „Wojny Pozycyjnej” po „Wiosenne Słońce”. Polska w niemieckich planach wojennych 1919 r.*, „Białostockie Teki Historyczne” 2012, t. 10, s. 189–190.

⁷ J. Centek, *Stanowisko niemieckiego korpusu oficerskiego do kwestii podpisania traktatu wersalskiego (maj–czerwiec 1919)*, w: *Rok 1918 w Europie środkowo-wschodniej*, red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2010, s. 537.

Podstawowym celem było utrzymanie wpływów politycznych i militarnych w nowo powstałych państwach nadbałtyckich, ale także prowincjach wschodnich, czyli na Pomorzu Zachodnim i w Prusach Wschodnich. Niemieckie Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych (*Oberste Heeresleitung* – OHL) duże nadzieje pokładało wciąż w siłach znajdujących się na froncie wschodnim⁸. Cała granica wschodnia wydawała się przestrzenią, w której możliwe było przejście do kontrofensywy, dzięki której planowano odzyskać zajętą przez powstańców Wielkopolskę i wzmocnić pozycję Niemiec na konferencji wersalskiej. Chodziło głównie o polskie ziemie zachodnie, których przynależność państwowa miała być rozstrzygnięta w czasie trwających obrad⁹.

Drogę ratunku widziano w usamodzielnieniu bądź wyodrębnieniu prowincji wschodnich, a nawet nadaniu im uprawnień oddzielnego niemieckiego państwa na wschodzie, tzw. Oststaatu, które mało prowadzić wojnę z Polską. Wyodrębnienie i usamodzielnienie się prowincji wschodnich mogło stanowić sposób na wyłączenie części państwa niemieckiego spod konsekwencji przegranej wojny. Plan ten sprowadzał się do oparcia nowego państwa na Prusach Wschodnich i Zachodnich, które zostało opalone przez powstańców w Wielkopolsce i na Śląsku, a także obszarach nadbałtyckich, niezależne od postanowień traktatu pokojowego. Gorącym orędownikiem takiego planu był pruski minister wojny – płk Walther Reinhardt¹⁰.

Przed niemieckim dowództwem stało zadanie udzielenia odpowiedzi na pytania, jakie szanse rokuje stawianie zbrojnego oporu, jak i gdzie można będzie ten opór zorganizować. Twierdzono, że przeciwstawienie

⁸ H. J. Gordon, *The Reichswehr and the German Republic 1919–1926*, New Jersey 1957, s. 15–16.

⁹ R. Kempa, op. cit., s. 191.

¹⁰ J. Centek, *Hans von Seeckt. Twórca Reichsheer*, Kraków 2006, s. 209; idem, *Uzasadnienie przez dowództwo Grenzschtuzu decyzji o rezygnacji z walki z Polską w 1919 r.*, w: *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, red. W. Rezmer, Toruń 2015, nr 6, s. 242; R. Kempa, op. cit., s. 193; P. Łossowski, *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na wschodzie w obliczu traktatu wersalskiego, marzec–kwiecień 1919 roku*, Warszawa 1976, s. 19–22.

entencie zbrojnego oporu na zachodzie jest nierealne, wysuwano natomiast zamiary ofensywne na wschodzie¹¹.

Wśród sztabowców niemieckich panowało przekonanie, że armia polska nie jest przygotowana do wojny. W połowie lutego 1919 r. do Kołobrzegu przeniosło się niemieckie Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych (na którego czele nadal stał marsz. von Hindenburg), któremu podporządkowane zostało m.in. dowództwo *Armeeoberkommando* (AOK) *Nord*. W nadziei łatwego zwycięstwa podjęte zostały kroki nad wzmocnieniem frontu AOK *Nord*, którego sztab znajdował się w Bartoszycach. Głównym zadaniem było przygotowanie ewentualnych działań przeciwko Polsce z kierunku północnym¹². Skierowano tam posiłki zarówno z głębi Niemiec, jak i z krajów nadbałtyckich. W ten sposób skoncentrowane siły niemieckie w pasie Bydgoszcz–Toruń–Brodnica zdradzały wyraźny zamiar uderzenia na południe – w celu odcięcia Poznańskiego, lub na południowy wschód – na Warszawę. Trzon sił niemieckich stanowiły dywizje I, XX i XVII korpusu, formacje ochotnicze oraz 10. Armia, które w sumie liczyły ok. 200 000 żołnierzy¹³.

Ogólny obraz ówczesnej sytuacji w Niemczech byłby jednostronny, gdyby nie uwzględnić tego, że Niemcy mimo pewnej swobody manewru musieli podporządkowywać się decyzjom aliantów. W dniu 7 maja 1919 r. przedstawiciele ententy wręczyli delegacji niemieckiej w hotelu Trianon-Palast w Paryżu projekt traktatu pokojowego. Przewidywał on m.in. oddanie przez Niemcy określonych terytoriów, przede wszystkim Alzacji i Lotaryngii na zachodzie, na wschodzie zaś – na rzecz Polski – Pomorza, Wielkopolski oraz Górnego Śląska aż po Odrę. Gdańsk miał być wolnym miastem. Stronie niemieckiej dano możliwość przedstawienia uwag do projektu

¹¹ J. Centek, *Stanowisko niemieckiego korpusu...*, s. 540.

¹² B. Jacobs, *Nowa armia niemiecka i jej wodzowie*, autoryzowany przekład z niemieckiego i przypisy K.M.B., Warszawa 1937, s. 6–9.

¹³ J. Benoist-Méchin, *Niemcy i armia niemiecka*, cz. 1, tłum. S. Skarżyński, Warszawa 1939, s. 32; H. von Seeckt, *Aus seinem Leben 1918–1936*, Lipsk 1940, s. 134; J. Centek, *Hans von Seeckt...*, s. 197; R. Kempa, op. cit., s. 192, 201; *Front Przeciwniemiecki 1919*, wybór dokumentów wojskowych, wstęp, wybór, oprac. B. Polak, Koszalin 1990, s. 7–8.

traktatu¹⁴. Kanclerz Philipp Scheidemann złożył publiczne oświadczenie, że podpisze traktat, jeżeli zostaną wprowadzone do niego istotne zmiany. Szczególnie silna fala protestów nastąpiła na Pomorzu Zachodnim. Domagano się od rządu stanowczych kroków w obronie prowincji wschodnich¹⁵.

Informacje o niemieckich przygotowaniach wojennych, o koncentracji wojsk i zamiarach uderzenia na Polskę wzbudziły poważne obawy Warszawy. Musiano czasowo zmienić i skorygować plany działania przeciwko Armii Czerwonej na wschodzie¹⁶. Najważniejsza była decyzja o stworzeniu zwróconego na północ i zachód frontu przeciwniemieckiego. Zapadła ona ostatecznie 22 maja 1919 r. i została określona w Rozkazie Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich. Front ten został podzielony i składał się z pięciu odcinków¹⁷:

- Frontu Litewsko-Białoruskiego,
- Frontu Mazowieckiego,
- Frontu Wielkopolskiego,
- Frontu Śląskiego,
- Frontu Cieszyńskiego.

Zamiast dotychczasowej, niemal całkowitej pustki operacyjnej, z wyjątkiem odcinka wielkopolskiego, miał powstać jednolity front długości 1100 km, od rejonu na północ od Grodna aż po górną Wisłę w pobliżu Dziedzic i Strumienia¹⁸.

Zgodnie z rozkazem wydanym 22 maja z dniem 24 maja wszystkie siły tworzących się frontów miały podlegać pod względem operacyjnym

¹⁴ W. Erfurth, *Niemiecki Sztab Generalny 1918–1945*, tłum. K. Szarski, Warszawa 2007, s. 45; J. Centek, *Hans von Seeckt...*, s. 203–204.

¹⁵ J. Centek, *Stanowisko niemieckiego korpusu...*, s. 540; *Front Przeciwniemiecki 1919*, s. 5; P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 65.

¹⁶ P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 171. Jedną z pierwszych decyzji podjętych w związku z narastającym zagrożeniem niemieckim było wstrzymanie działań ofensywnych na froncie północno-wschodnim.

¹⁷ R. Kempa, op. cit., s. 203; 1919 maj 22, *Warszawa. Rozkaz Oddziału Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w sprawie organizacji frontu przeciwniemieckiego*, w: *Front Przeciwniemiecki 1919*, s. 12–13.

¹⁸ Problem frontu przeciwniemieckiego w sposób pogłębiony przedstawił prof. Piotr Łossowski w opracowaniu *Między wojną a pokojem...*, s. 161–223 oraz artykule *Groźba agresji niemieckiej na Polskę w 1919 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1961, nr 2.

Naczelnemu Dowództwu WP, a ich głównym zadaniem było przede wszystkim zabezpieczenie kraju przed nagłym wtargnięciem dywizji i brygad niemieckich. Ponadto poszczególne dowództwa zostały zobowiązane do obserwacji granic i prowadzenia wywiadu ofensywnego¹⁹.

Jednocześnie z wydaniem rozkazu o sformowaniu frontu przeciwniemieckiego oraz zarządzenia o zmianie dyslokacji wojsk podjęto prace nad przygotowaniem planu operacyjnego na wypadek wojny z Niemcami. Za pierwszy niezależny plan wojny z Niemcami należy uznać opracowaną w Naczelnym Dowództwie Wojska Polskiego 22–28 maja 1919 r. ogólną instrukcję do obrony granic polsko-niemieckich. Polacy mieli prowadzić działania defensywne na całej szerokości frontu, choć w wypadku ataku niemieckiego z linii Toruń–Mława na Warszawę przewidywano ofensywne odparcie go siłami Frontu Mazowieckiego. Polski Sztab Generalny zakładał, że ofensywa jest możliwa, ale przy uzgodnieniu i współdziałaniu z siłami sojuszniczymi²⁰.

Głównym obszarem zagrożenia północnej granicy Polski były Prusy Wschodnie. Oprócz koncentracji wojsk przygotowywano tam wschodniopruską sieć kolejową do szybkiego przerzutu po liniach wewnętrznych oddziałów z Inflant na Pomorze czy z Pomorza na pogranicze mazursko-mazowieckie. Szczególną uwagę zwrócono na stan fortyfikacji wschodniopruskich w pasie Krainy Wielkich Jezior Mazurskich oraz Puszczy Piskiej, a więc w bezpośrednim sąsiedztwie granicy z Polską²¹.

Jak określono w rozkazie Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z 22 maja 1919 r., zagrożeniu z obszaru Prus Wschodnich miał przeciwstawić się stworzony Front Mazowiecki rozciągający się na przestrzeni ok. 300 km. Jego granicę na wschodzie stanowił Kanał Augustowski, na zachodzie natomiast Wisła w okolicy Torunia. Frontem tym dowodził

¹⁹ Rozkaz ND WP, nr 278/III. Przygotowanie do operacji na froncie przeciwniemieckim. Ścisłe tajne. Warszawa 22 V 1919, CAW, I.301.1.7.

²⁰ R. Kempa, op. cit., s. 197; P. Stawecki, *Koncepcje operacyjne polskiego Sztabu Generalnego wobec Prus Wschodnich w latach 1919–1939*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1981, nr 2–4, s. 387; T. Wawrzyński, *Polskie przygotowanie obronne w związku z groźbą agresji niemieckiej w roku 1919 w świetle materiałów Centralnego Archiwum Wojskowego*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1972, nr 4, s. 31–45.

²¹ R. Kempa, op. cit., s. 197.

dowódca III Korpusu Strzelców Francuz gen. dyw. Emanuel Massenet, przybyły z armią gen. dyw. Józefa Hallera. W trakcie tworzenia się frontu wyjątkowo dużą wagę przywiązywano do użycia pociągów pancernych. W pierwszej jego fazie mobilne i uzbrojone pociągi odgrywały szczególnie ważną rolę, stanowiąc pierwszą osłonę, a jednocześnie ruchomą rezerwę. W dniu 25 maja zarządzono przegrupowanie grupy pociągów i tak pociąg nr 13 Boruta przerzucono z Rawy Ruskiej na linię Białystok–Osowiec–Grajewo, a pociąg nr 14 Zagończyk z Bełża na linię Modlin–Mława²².

Niemcy oczywiście zdawali sobie sprawę, że bardzo trudno będzie przełamać polską obronę. Naturalna przeszkoda, jaką była linia Biebrzy i Narwi, w połączeniu z przygotowanymi do obrony przedmościami oznaczała ryzyko wciągnięcia w walki pozycyjne bez szans na szybkie zwycięstwo. Stąd też koncentrowano główne siły w obszarze Brodnica–Toruń–Bydgoszcz–Grudziądz–Iława, z zamiarem wyprowadzenia uderzenia w zależności od sytuacji w kierunku Wielkopolski lub Kujaw i Mazowsza²³.

Obsada Frontu Mazowieckiego była zmienna, przez krótki czas w pierwszym okresie w jego składzie znajdowały się cztery dywizje a następnie trzy dywizje. Jej główny skład tworzyły przybywające z Francji jednostki III Korpusu Strzelców. I tak znajdującą się właśnie w transportach 6. Dywizję Strzelców Polskich (DSP), której dowódcą był gen. bryg. Denis de Champeaux, zaczęto przesuwać w rejon między Wizną a Pułtuskim na lewo od 8. Dywizji Piechoty (DP), którą sformowano w maju 1919 r. z pułków znajdujących się w Modlinie, Łomży i Warszawie. Należały do niej 13., 21., 33. i 36. Pułk Piechoty oraz 8. Pułk Artylerii Polowej, a dowodził nią gen. Stanisław Suryn. Dywizja zajmowała początkowo odcinek od Rajgródu do Wizny²⁴.

Szósta DSP, której ostatnie transporty przyjechały do Polski 25 maja 1919 r., od razu została skierowana na front nad Narwią. Dowództwo i sztab dywizji rozlokował się w Ostrowi Mazowieckiej. W skład dywizji

²² Rozkaz ND WP nr 255/III z 30 V 1919, CAW, I.301.1.7.

²³ R. Kempa, op. cit., s. 197.

²⁴ W. B. Łach, *Jednostki Armii gen. dyw. Józefa Hallera w tworzeniu Frontu Mazowieckiego w 1919 roku*, w: *Błękitna Armia gen. Józefa Halera. Zbiór studiów*, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2018, s. 78; R. Kempa, op. cit., s. 204.

wchodziło dowództwo, 10., 11. i 12. Pułk Strzelców Polskich, 6. Pułk Artylerii Polowej, 2. szwadron 3. Pułku Szwoleżerów, 2. batalion 3. Pułku Saperów oraz batalion zapasowy. Jej podstawowym zadaniem była rozbudowa umocnień polowych. W pierwszej fazie rozpoczęto niszczenie tych fortyfikacji niemieckich wzdłuż Narwi z czasów pierwszej wojny światowej, które zwrócone na południowy wschód mogły być wykorzystane przez oddziały niemieckie. Część tych fortyfikacji dostosowywano do nowej sytuacji i opierając się na nich, rozpoczęto połową rozbudowę fortyfikacyjną²⁵.

Podstawą budowy pozycji stały się porosyjskie fortyfikacje usytuowane na Narwi, których zadaniem miała być obrona głównych szlaków komunikacyjnych, a szczególnie mostów na Narwi w Wiźnie, Łomży, Ostrołęce i Różanie²⁶. Jednak już 10–17 czerwca 6. DSP przerzucono w rejon Łodzi, gdzie weszła w skład rezerwy Naczelnego Dowództwa. Odcinek ten przejęła 8. DP z zadaniem stworzenia systemu fortyfikacyjnego na bazie zachowanych umocnień²⁷.

Centralną pozycję na Froncie Mazowieckim – od Pułtuska po Wyszogród – zajęła 3. DSP Armii Polskiej. Dywizją dowodził gen. bryg. Eugène Auguste Petidmange, a sztab dywizji znajdował się w Modlinie. Pododdziały dywizji pracowały nad budową umocnień, m.in. nad doprowadzeniem do stanu używalności fortów twierdzy modlińskiej. Głównym zadaniem 3. DS była osłona rejonu Warszawy przed uderzeniem nieprzyjaciela od północy²⁸.

Odcinek Wisły od Wyszogrodu do Ciechocinka objęła Dywizja Instrukcyjna Armii Polskiej, która w pierwszej połowie czerwca przybyła z Francji (dowódca gen. bryg. Léonce Charles Moineville). Na lewym swym skrzydle graniczyła ona z wojskami Frontu Wielkopolskiego. Na

²⁵ D. Radziwiłłowicz, P. Zakrzewski, *Francusko-polskie tradycje orężne w 100 rocznicę utworzenia Błękitnej Armii*, Olsztyn 2017, s. 138; P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 200; W. B. Łach, *Jednostki Armii...*, s. 79.

²⁶ Do Dowództwa III Korpusu Armji Generała Hallera, dn. 1 czerwca 1919, CAW, I.123.6.55.

²⁷ P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 203; *Front Przeciwniemiecki 1919*, s. 46; W. B. Łach, *Jednostki Armii...*, s. 79.

²⁸ D. Radziwiłłowicz, P. Zakrzewski, op. cit., s. 138; P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 202.

północnym zaś brzegu Wisły obsadziła przyczółki w rejonie Płocka i Włocławka; sztab dywizji rozlokował się w Kutnie. Zadaniem dywizji była obrona powierzonego jej odcinka Wisły, a także ewentualne działania zaczepne na skrzydło nieprzyjaciela atakującego Front Wielkopolski²⁹.

Do zadań podstawowych Frontu Mazowieckiego należało³⁰:

- wysunięcie przed linię obronną Biebrzy, Narwi i Wisły oddziałów obserwacyjno-zwiadowczych;
- zabezpieczenie przejść przez Wisłę koło Włocławka i nawiązanie łączności Frontem Wielkopolskim;
- jak najszybsze przeprowadzenie robót fortyfikacyjnych na linii Narwi, Biebrzy i Wisły;
- przygotowanie do zniszczenia pogranicznych węzłów kolejowych i przejścia środków przeprawowych na Wiśle i Narwi.

Do realizacji planu budowy pozycji obronnych frontu włączono Inspektorat Inżynierii i Saperów oraz Generalny Inspektorat Artylerii. Prace ziemne (w tym także fortyfikacyjne) miała przeprowadzić miejscowa ludność pod kierunkiem oficerów z Dowództwa Okręgu Generalnego (DOG) Warszawa. Przy budowaniu umocnień uwzględniono wykorzystanie już istniejących niemieckich i rosyjskich obiektów, włączając nadające się odcinki do własnych linii obronnych. Przyjęto zasadę, że na każde 5 km frontu przypadnie jeden batalion piechoty i dwie baterie artylerii, a w miejscach newralgicznych przewidywano zwiększenie sił i środków³¹.

Realizację planów rozpoczęto od rozbudowy fortyfikacyjnej przyczółków mostowych w Osowcu, Wiźnie, Nowogrodzie, Łomży, Ostrołęce, Róźnie, Pułtusku, Płocku i Włocławku, a także linii obronnej od Pułtuska do Modlina.

Przyczółek mostowy w Wiźnie planowano obsadzić niewielkimi siłami. W związku z tym szeregu wzgórz idących na zachód i północ od Małachowa nie zamierzano fortyfikować. Na wypadek zagrożenia tylko

²⁹ D. Radziwiłłowicz, P. Zakrzewski, op. cit., s. 138; P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 203; W. B. Łach, *Jednostki Armii...*, s. 80.

³⁰ 1919 maj 22, Warszawa. Rozkaz Oddziału Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w sprawie organizacji frontu przeciwniemieckiego, w: *Front Przeciwniemiecki 1919*, s. 15; W. B. Łach, *Jednostki Armii...*, s. 80.

³¹ A. Aksamitowski, op. cit., s. 208.

mosty były przygotowane do zniszczenia. Umocnienia przyczółka miała rozpocząć jedna czterorzędowa linia zapór z drutów kolczastych flankowana linią oddzielnych okopów strzeleckich na stanowiska samodzielnych plutonów. Miały one zostać jednocześnie wzmocnione stanowiskami na karabiny maszynowe oraz punkty obserwacyjne dla artylerii z dodatkowymi liniami zapór z drutów kolczastych. Wraz z kopaniem nowych rowów strzeleckich i ich oszalowaniem jednocześnie miano wykonać drugą linię drutów kolczastych przed pierwszą linią rowów strzeleckich. Na zakończenie przyczółka planowano rozbudować drugą linię, stawiając zapory z drutów kolczastych, i połączyć rowy strzeleckie wzdłuż frontu i w tył rowami łącznikowymi. W razie rozpoczęcia niemieckiego ataku dodatkowo miano wykopać otwarte schrony i wąskie rowy z usypanymi wałami ziemnymi³².

Do obrony przyczółku mostowego w Łomży planowano wykorzystać wybudowaną przez Rosjan w łuku Narwi, na jej wysokim północnym brzegu, twierdzę. Oparta skrzydłami o brzeg rzeki składała się z obszernego dzieła nazwanego Fortem Ordona i drugiego mniejszego umocnienia (Fort Karoliński). Dzieła twierdzy wzniesiono z betonu, a całość obwodu obronnego liczyła 2 km. W obu dziełach twierdzy znajdowały się silne schrony betonowe dla załogi i na amunicję. Od strony przedpola forty były zabezpieczone mokrymi fosami. Wewnątrz twierdzy, nad brzegiem Narwi, wybudowano w latach 1907–1914 trzy potężne prochownie. W listopadzie 1918 r. kompleks umocnień, jako pierwszy wśród fortyfikacji pozaborczych w II Rzeczypospolitej, otrzymał status twierdzy. Ta niewielka twierdza należała do najnowocześniejszych pod względem rozwiązań technicznych fortyfikacji i miała większą siłę obronną niż inne przyczółki Narwi³³. Minusem był brak wież pancernych. W zaistniałej sytuacji należało doprowadzić pomieszczenia kazamatowe do stanu nadającego się do zamieszkania przez żołnierzy, głównie brakowało instalacji wodnej i prądu. Dookoła istniejących fortów planowano stworzyć trzy linie sztucznych

³² Raport dowódcy 2 kompanii 1 batalionu saperów 8 DP o planowanych pracach fortyfikacyjnych, CAW, I.23.6.55.

³³ W. B. Łach, *Polska północna...*, s. 341; S. Kopański, *Moja służba w Wojsku Polskim 1917–1939*, Londyn 1965, s. 155; S. Łagowski, *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*, Pruszków 2005, s. 161–168.

zapór. Na południowy wschód od fortu numer jeden miano dobudować umocnienia prawego skrzydła dla obrony mostu na przecięciu drogi Kalinowo–Wygoda i szosy Piątница–Kalinowo, a dwa przyczółki mostowe przygotowywano do zniszczenia³⁴.

Dalsze prace zamierzano wykonać w następującej kolejności³⁵:

- wyznaczyć stanowiska dla karabinów maszynowych, budując jednocześnie w czterech rzędach zapory z drutu kolczastego na przyczółku mostu;
- rozpocząć budowę drugiej linii zapór kolczastych wraz z pełnowymiarowymi rowami strzeleckimi;
- na linii fortów stworzyć trzecią linię rowów strzeleckich i chodników amunicyjnych;
- zbudować linię obronną na fortach z zamiarem wzmocnienia pozycji strzeleckich prawego przyczółka.

Obronę przyczółku mostowego w Nowogrodzie zredukowano do lewej strony Narwi, ponieważ istniejąca zabudowa na prawym brzegu Narwi stopniowo, chociaż łagodnie, podnosi się i dlatego przyczółek mostowy jest widoczny dla przeciwnika. Obrona byłaby utrudniona, a zwłaszcza wycofywanie łączyłoby się z utratą większej części załogi. Wobec tego planowano do bezpośredniej ochrony stworzyć stanowisko z dwoma karabinami maszynowymi, które jednocześnie pokrywałoby ogniem zapory z drutu kolczastego. Główna linia obrony miała znajdować się na lewym brzegu rzeki, tworząc ukryte stanowiska strzeleckie i karabinów maszynowych oraz schrony polowe dla żołnierzy. Dwa mosty były przygotowane do zniszczenia (zaminowane), a dodatkowo chciano zorganizować przeprawę promową przez rzekę³⁶.

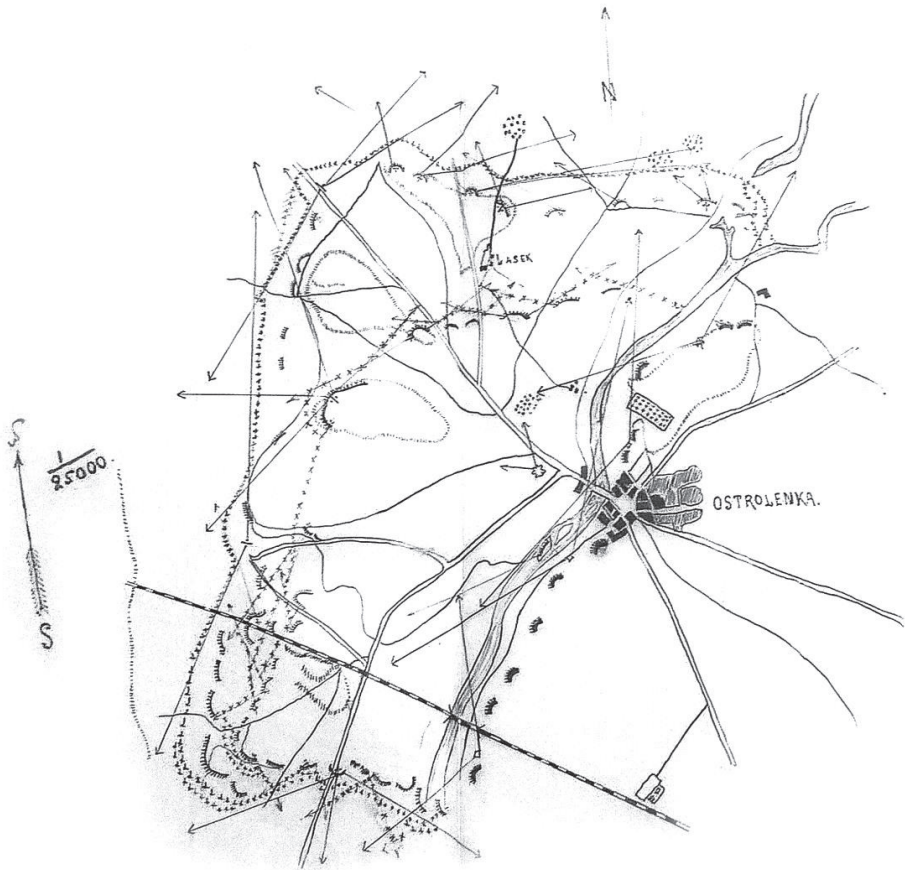
Przyczółek mostowy w Ostrołęce w łańcuchu nadnarwiańskich fortyfikacji porosyjskich stanowił zapórę o znaczeniu zaczepno-obronnym. Ze względów komunikacyjnych miasto było ważnym punktem militarnym, w którym schodziły się linie kolejowe biegnące wzdłuż i do Narwi.

³⁴ Raport dowódcy 2 kompanii 1 batalionu saperów 8 DP o planowanych pracach fortyfikacyjnych, CAW, I.23.6.55.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Przyczółek mostowy Nowogród, CAW, I.123.6.55.

Ponadto znajdował się tam stały most umożliwiający komunikację na linii między miejscowością Ostrów Mazowiecka a zachodnio-północną częścią rejonu łomżyńskiego³⁷.

Szkic. Rozbudowa fortyfikacyjna przyczółków mostowych w Ostrołęce w 1919 r.

Źródło: przyczółek mostowy Ostrołęka, CAW, I.123.6.55.

³⁷ W. B. Łach, *Polska północna...*, s. 339; Z. Niedziałkawska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Warszawa 1979, s. 305.

Na przełomie lat 80. i 90. XIX w. wzniesiono w Ostrołęce fort na zachodnim brzegu Narwi (po 1918 r. – Fort Bema). Duże dzieło typu półstałego zabezpieczało przeprawę, tworząc trudną do przekroczenia zaporę opartą o płynące równoległe do Narwi rzeki Omulew i Rozogę. Drugorzędna fortyfikacja broniła przepraw stałych i dostępu do sieci dróg komunikacyjnych, stając się ważnym punktem frontowym. Dodatkową osłonę stanowił bagnisty teren przedpola oraz prawobrzeżne dopływy Narwi: Róż i Orzyc, utrudniające operacje w kierunku linii rzeki³⁸. Przyczółek zajmował dość dużą linię frontu, zabezpieczając skutecznie tyły obrony. Dwa mosty na Narwi i jeden kolejowy koło Nowej Wsi zostały zaminowane, a podstawą obrony miał być krzyżowy ogień karabinów maszynowych i rozrzuconych stanowisk strzeleckich. W rejonie tym planowano przeprowadzić następujące prace³⁹:

- wykonać przeszkody z drutu kolczastego;
- zbudować stanowiska dla karabinów maszynowych i rów strzelecki;
- wykonać drugą linię przeszkód drutowych na pierwszej i drugiej linii obrony;
- zbudować rów strzelecki i stanowiska dla karabinów maszynowych na drugiej linii obrony.

Przyczółek mostowy Różan leżący na prawym (zachodnim) brzegu Narwi został zaprojektowany w 1899 r. i wybudowany do 1905 r.⁴⁰ Ufortyfikowany przez Rosjan rejon Różana w razie uderzenia z kierunku Prus Wschodnich miał stanowić trudną do przekroczenia przez przeciwnika przeszkodę. W tym celu doskonale wykorzystano naturalne warunki terenowe. Tu krzyżowały się szlaki komunikacyjne łączące Prusy Wschodnie z Białymstokiem i Brześciem nad Bugiem oraz Warszawę z Kownem. Dlatego też głównym zadaniem ufortyfikowanego przedmościa miała być blokada węzła komunikacyjnego oraz osłona przeprawy mostowej. Stanowiły

³⁸ W. B. Łach, *Polska północna...*, s. 339.

³⁹ Przyczółek mostowy Ostrołęka, CAW, I.123.6.55.

⁴⁰ J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w I wojnie światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, cz. 1, s. 252; J. Sadowski, *Co wiedzieli Niemcy o fortyfikacjach rosyjskich przed obecną wojną*, „Bellona” 1919, z. 1, s. 62; Szkic sytuacyjny do projektu wyposażenia garnizonu Różan w tereny ćwiczebne, CAW, Dowództwa Okręgów Korpusów, DOK I, 371.1.464.

ją rozmieszczone nieregularnie trzy forty, które znajdowały się na prawym brzegu Narwi w odległości 900–1300 m od przeprawy⁴¹.

W 1919 r. były one w dobrym stanie i wraz z porosyjskimi zaporami i stanowiskami piechoty stworzyły podstawę rozbudowy fortyfikacji polowych. Dodatkowo zamierzano wykonać⁴²:

- zapory drutowe na linii fortów;
- stanowiska dla karabinów maszynowych;
- przeszkody z drutu kolczastego na pierwszej linii w odległości 1–2 km od linii fortów;
- stanowiska karabinów maszynowych, rowów strzeleckich i łącznikowych na pierwszej linii;
- linię placówek przed pierwszą linią.

Część prac była w trakcie realizacji, wykonywano m.in. linie rowów strzeleckich łączących forty z brzegiem rzeki, został również zaminowany most.

Duże trudności nastroczało wyposażenie w artylerię pozycyjną wzmocnianych byłych umocnień rosyjskich, ciągnących się wzdłuż Narwi i Biebrzy. Po dłuższych wysiłkach udało się zdobyć działa, którymi obsadzono stanowiska bojowe w Osowcu, Łomży, Nowogrodzie, Ostrołęce, Różanie i Modlinie. Większość z tych dział, z wyjątkiem włoskich, należała do przestarzałych typów i często znajdowała się w opłakanym stanie. Brakowało również amunicji i wyszkolonych obsług. Według oceny dowódcy artylerii twierdzy Modlin – żołnierze dopiero po miesiącu intensywnego szkolenia mogliby należycie wykonywać obowiązki artyleryjskie. Równoległe, podczas gdy większość żołnierzy frontu była zajęta pracami fortyfikacyjnymi, oddziały osłonowe i rozpoznawcze zostały wysunięte nad samą granicę niemiecką z zadaniem zdobywania wiadomości o poczynaniach przeciwnika⁴³.

W połowie czerwca 1919 r. front przeciwniemiecki był obsadzony przez dywizje piechoty, które liczyły ogółem 180 000 żołnierzy, w tym na

⁴¹ A. Małysz, *Walki o umocnienia rosyjskie nad Narwią w 1915 roku*, w: *Twierdze i działania na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, red. J. Chorzępa, A. Wap, Białystok–Przasnysz 2000, s. 222–226; A. Aksamitowski, op. cit., s. 111; S. Łagowski, op. cit., s. 201–203.

⁴² Przyniółek mostowy Różan, CAW, I.123.6.55.

⁴³ P. Łossowski, *Między wojną a pokojem...*, s. 204–205.

Frontie Mazowieckim 36 000. Choć siły te ustępowały prawie dwukrotnie armii niemieckiej, to ich zdecydowanym atutem były rozbudowywane pozycje obronne, które miały równoważyć przewagę przeciwnika. Większość prac polowych była realizowana w tym samym czasie głównie na odcinku 8. DP.

W raportach dziennych o stanie robót 19–21 czerwca na odcinku 8. DP do dowódcy III Korpusu armii gen. Hallera szef sztabu dywizji stwierdza, że⁴⁴:

- przyczółek mostowy Wizna – wykończono i wykonano 13 stanowisk strzeleckich długości 806 m, wytyczono linię obronną na przyczółkach i prowadzono minowanie mostu;
- przyczółek mostowy Łomża – kończy się budowę linii przeszkód drucianych dookoła fortu nr 3, przyjęto i rozładowano dwa wagony drutu kolczastego oraz prowadzono minowanie dwóch mostów;
- w Nowogrodzie wysłano patrol, który sprowadził wszystkie łodzie na lewy brzeg Narwi;
- przyczółek mostowy Ostrołęka – zakończono minowanie mostu w Nowej Wsi oraz wyznaczono pozycje obronne na lewym brzegu Narwi;
- przyczółek mostowy Różany – zakończono roboty minerskie, wszelkie prace fortyfikacyjne były prowadzone według planu DOG Warszawa.

Prowadzone prace fortyfikacyjne na przyczółkach mostowych na odcinku 8. DP napotykały wiele trudności. Dowódca 2. Kompanii Saperów, który objął kontynuowanie umocnień przyczółków, miał w swej dyspozycji trzech oficerów i 190 żołnierzy. Przy czym natrafił na wiele trudności związanych z zakresem prac, gdyż nie otrzymał od wykonujących wcześniej prace inżynierów, delegowanych z ramienia DOG Warszawa żadnych wskazówek. Nie podano dowódcy kompanii saperów warunków zatrudniania robotników cywilnych do prac ziemnych oraz nie zapoznano z warunkami zakupów materiałów budowlanych i nie przekazano planu prac fortyfikacyjnych. Dodatkowo według opinii dowódcy kompanii przebieg

⁴⁴ Raporty dzienne o stanie robót na odcinku 8 dywizji piechoty, CAW, I.23.6.55.

linii fortyfikacyjnej nie zgadzał się z zasadami prowadzenia tego typu prac i wymagał korekty⁴⁵.

W następujących raportach dziennych (22–25 czerwca) szef sztabu dywizji meldował o⁴⁶:

- zakończeniu minowania i trasowania okopów oraz wyznaczeniu gniazda karabinów maszynowych na przyczółku mostowym Wiżna;
- zamontowaniu zapory z drutu kolczastego oraz przygotowaniu i wbiciu 884 kołków do drutu kolczastego między drugim i trzecim fortem na przyczółku mostowym Łomża;
- wykonaniu dwóch rzędów z drutu kolczastego ograniczającego dostęp do rzeki Pissy w Nowogrodzie;
- wytyczeniu linii rowów strzeleckich, wykopaniu rowów strzeleckich na lewym skrzydle i zasypaniu czterech okopów oraz zakończeniu minowania drugiego mostu na przyczółku mostowym w Ostrołęce;
- poprawieniu linii okopów w prawo od fortów, gdyż rowy strzeleckie były zbyt głębokie, wykopaniu nowych okopów na prawym skrzydle między fortem a szosą ostrołęcką oraz wbiciu kołków do drutu kolczastego na przyczółku mostowym Różany.

Dalsze rozkazy dotyczące ufortyfikowania przyczółków mostowych spowodowały zmianę planu robót inżynierskich, które trzeba było szybko realizować⁴⁷.

Rozstrzygające decyzje w sprawie możliwości podjęcia działań zbrojnych przez Niemcy na wschodzie zapadły 19 czerwca 1919 r. w Weimarze w trakcie spotkania najwyższych rangą oficerów. Stwierdzono, że nie byłoby problemu z wtargnięciem w głąb Polski, gdyby była ona jedynym przeciwnikiem. Opór na zachodzie uznano z kolei za niemożliwy i ostatecznie postanowiono, że należy odstąpić od działań wojennych⁴⁸.

⁴⁵ Meldunek dowódcy 8 DP do dowództwa III Korpusu Armii gen. Hallera, CAW, I.23.6.55.

⁴⁶ Raporty dzienne o stanie robót na odcinku 8 dywizji piechoty z dnia 23, 24, 25 i 26 VI 1919 r., CAW, I.23.6.55.

⁴⁷ Karta służbowa, 2 kompania 1 batalionu saperów, CAW, I.23.6.55.

⁴⁸ J. Centek, *Hans von Seeckt...*, s. 209–210; idem, *Uzasadnienie przez dowództwo Grenzschutz...*, s. 242; idem, *Stanowisko niemieckiego korpusu...*, s. 542.

Po podpisaniu 28 czerwca 1919 r. traktatu wersalskiego przez Niemcy, państwa ententy i państwa sprzymierzone i stowarzyszone na granicy polsko-niemieckiej w lipcu następowało stopniowe odprężenie. Postanowienia traktatu odebrały stronie niemieckiej możliwość podjęcia jakichkolwiek działań ofensywnych przeciwko Polsce, jak też pozwalały na skupienie wysiłku militarnego armii polskiej przeciwko Rosji bolszewickiej⁴⁹.

W wyniku zaistniałej sytuacji w uzupełnieniu rozkazu Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego nr 1306/III zarządzone aż do odwołania wstrzymanie prac fortyfikacyjnych na pierwszej linii obrony. Jednocześnie poszczególne oddziały wchodzące w skład Frontu Mazowieckiego zaczęto przerzucać na front wschodni⁵⁰.

Front Mazowiecki stawał się zbędny. Na rozkaz naczelnego dowódcy frontu z 27 lipca dowódca 8. dywizji złożył sprawozdanie z realizowanych i wykonanych prac od 16 czerwca do 26 lipca 1919 r. W wyniku tych prac ostatecznie na odcinku Wizna zaminowano most, opleciono drutem kolczastym 1459 kołków, rozebrano pięć schronów oraz rozpoczęto budowę gniazda karabinów maszynowych. Została wykonana linia rowów strzeleckich wzdłuż szosy Wizna–Sieburczyn i dokończono zasieki z drutu kolczastego, które rozpoczęto jeszcze późną wiosną przez DOG Warszawa. Na lewym brzegu Narwi przystąpiono do budowy tylko jednego gniazda karabinów maszynowych, gdyż brakowało materiałów, prócz tego rozebrano ponemieckie schrony. Na przyczółku mostowym w Łomży zaminowano mosty, przygotowano 3740 kołków, drutem kolczastym opleciono 4462 kołków. Pogłębiono rów strzelecki długości 330 m. Wykopano trzy gniazda na karabiny maszynowe, rów strzelecki długości 30 m oraz rów łącznikowy długości 63 m. Odtworzono i wyremontowano zaplecze w rowach strzeleckich o długości 205 m oraz wykopano rów ściekowy⁵¹.

W Nowogrodzie wykopano rów strzelecki długości 570 m, przygotowano i wbito 4481 kołków do zapór, wykonano zapory z drutu kolczastego, oplatając 3298 kołków. Rozebrano dziewięć schronów i zapory

⁴⁹ R. Kempa, op. cit., s. 208; J. Centek, *Stanowisko niemieckiego korpusu...*, s. 547.

⁵⁰ *Front Przeciwniemiecki 1919*, s. 109.

⁵¹ Meldunek dowódcy 8 DP do dowódcy Frontu Mazowieckiego w Jabłonie, CAW, I.23.6.55.

z drutu kolczastego na szerokości 1150 m oraz zniszczono niemieckie rowy strzeleckie o długości 340 m. Rozebrano niemieckie linie obronne na przetrzeni Rudka–Skrody, Cwaliny, Chłudnie i na południe od Nowogrodu. W Ostrołęce wykopano rów strzelecki długości 435 m oraz rowy łącznikowe o długości 585 m. Wzmocniono i oszalowano 263 m okopów, wykonano dziewięć stanowisk karabinów maszynowych. Zasypano 2100 m ponemieckich rowów strzeleckich i łącznikowych oraz zdemontowano 18 schronów bojowych. Rozebrano linie umocnień na odcinku Grabowo–Wielki Las i zaminowano dwa mosty.

Na przedmościu Różany wykopano 330 m rowów strzeleckich i 142 m rowów łącznikowych oraz wybudowano 13 gniazd karabinów maszynowych. Wbito 10 680 kołków do drutu kolczastego oraz przygotowano dodatkowo 3038 kołków. Zostały poprawione rowy strzeleckie, oprócz tego zostały wkopane kołki do zapór kolczastych składających się z czterech rzędów. Rozpoczęto szalowanie rowów strzeleckich. Rozebrano linię umocnień niemieckich w okolicach miejscowości Pruszki, Mrocзки i Dzbandzek, zasypano trzy schrony oraz zaminowano dwa mosty⁵².

Dodatkowo przy przyczółkach mostowych na odcinku 8. Dywizji Piechoty w Wiźnie, Łomży, Nowogrodzie, Ostrołęce i Rożanach zdeponowano w składach zapasy drutu kolczastego, kołków, belek, desek i innych środków technicznych. W Łomży oprócz tego znajdował się magazyn materiałów saperskich⁵³.

Front Mazowiecki funkcjonował formalnie do końca października 1919 r. Z wchodzących w skład Frontu Mazowieckiego dywizji jedynie 8. DP (formowana w kraju) nie uległa likwidacji, pozostałe dywizje z Błękitnej Armii zostały natomiast rozformowane. Podstawę stanowił rozkaz Ministerstwa Spraw Wojskowych o połączeniu armii gen. dyw. Józefa Hallera z Wojskiem Polskim⁵⁴.

⁵² Meldunek dowódcy 8. DP do dowódcy Frontu Mazowieckiego w Jabłonnii, CAW, I.23.6.55.

⁵³ Wykaz materiałów saperskich i technicznych znajdujących się w składach, CAW, I.23.6.55. W składzie w Nowogrodzie znajdowało się m.in. 1000 sztabek belek długości 5 m i tyleż samo długości 2 m oraz 3088 kręgów drutu kolczastego i gładkiego.

⁵⁴ D. Radziwiłłowicz, P. Zakrzewski, op. cit., s. 138. Szóstą DSP przeformowano na 12. Dywizję Piechoty, 3. DSP swoimi pułkami uzupełniła 11., 12. i 13. Dywizję Piechoty

Obsadzenie linii obronnych nad Narwią i Wisłą przez dobrze wyszkolone i wyposażone dywizje Wojska Polskiego spowodowało, że dowództwo niemieckie mimo zapewnień o szybkim i łatwym zwycięstwie w rzeczywistości zdawało sobie sprawę, że pomyślne przeprowadzenie operacji raczej jest niemożliwe.

Na przyjęciu koncepcji obrony i rozbudowy fortyfikacyjnej Frontu Mazowieckiego szczególnie zaważyły doświadczenia z działań wojennych w czasie pierwszej wojny światowej na froncie zachodnim jego dowódcy – francuskiego gen. dyw. Emanuela Masseneta, przybyłego z armią gen. dyw. Józefa Hallera. Zakładał on, że zyska czas dzięki obronnej specyfice obszaru i zablokowaniu słabo rozwiniętych linii komunikacyjnych. Przygotowanie linii okopów i punktów umocnionych miało wzmocnić obronę i zablokować najdogodniejsze dla przeciwnika kierunki wiodące w głąb kraju. Jednak obronny w swoim charakterze północny obszar Mazowsza najbardziej narażony na atak z kierunku północno-zachodniego nie został do końca przygotowany. Wykonano tylko niezbędne prace polowe i określono kierunki planowanej rozbudowy. Tak więc przyjęta koncepcja przygotowania teatru mazowieckiego do obrony nie została rzeczywiście zrealizowana, jednak mimo braków w rozbudowie fortyfikacyjnej walory fizjograficzne terenu pozwalały na prowadzenie skutecznych działań obronnych. Częściowo odbudowana część fortyfikacji głównie linii Narwi oraz wstępne przygotowanie (wytyczenie linii) umocnień polowych na północnym Mazowszu przyczyniło się w 1920 r. do skutecznego zahamowania działań ofensywnych Armii Czerwonej⁵⁵.

Po wojnie polsko-bolszewickiej twierdze i fortyfikacje porosyjskie na północnym Mazowszu miały stać się podstawą polskiego systemu obrony Polski północnej z zadaniem powstrzymania niemieckiego uderzenia z Prus Wschodnich i kierunku pomorskiego, w wariacie ofensywnym stworzenia

do stanu czterech pułków piechoty, natomiast z Dywizji Instrukcyjnej sformowano grupę taktyczną pod dowództwem gen. Bonina, a następnie po jej rozformowaniu jej pułki uzupełniły 18. DP i 2. Brygadę Podhalańską.

⁵⁵ A. Aksamitowski, op. cit., s. 208.

natomiast bazy wypadowej do działań w Prusach Wschodnich. Naczelne Dowództwo WP, trafnie oceniając ich rolę i zadania, w późniejszym okresie nie podjęło jednak prób ich modernizacji mimo licznych raportów służb fortyfikacyjnych, które jasno wskazywały na korzyści z rozbudowy pozycji obronnych w tym kierunku. Ostatecznie decyzje o rozpoczęciu budowy stałych fortyfikacji na granicy z Prusami Wschodnimi, które miały tworzyć ciągłość systemu umocnień, wsparte pododdziałami fortecznymi oraz ogniem artylerii i broni maszynowej zapadły dopiero wiosną 1939 r., a ich budowa w rejonie Mławy i wzdłuż Narwi rozpoczęła się dopiero w lipcu 1939 r., czyli zdecydowanie za późno.